

بازشناسی جایگاه معنایی ارزش‌های اجتماعی در وصایای شهدا

(شهدای دفاع مقدس و شهدای مدافع حرم)

غلامرضا عابدی کوشالشاہ، رزا کرم‌پور، علی باصری^۳

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۰۶/۲۹ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۰۷/۱۵

فصلنامه مطالعات راهبردی بسیج، سال بیست چهارم، شماره ۹۲، پاییز ۱۴۰۰

 20.1001.1.1735501.1400.24.92.1.5

چکیده

این مقاله به تجزیه و تحلیل وصایای شهدای دفاع مقدس و شهدای مدافع حرم پرداخته است. روش آن تحلیل مضمون و از نوع کیفی است و با استفاده از نرم‌افزار مکس کیودا انجام شده است. جامعه آماری متشکل از کلیه وصایا و مکتوبات شهدای دفاع مقدس و شهدای مدافع حرم استان تهران است. با توجه به آثار موجود در کتابخانه بنیاد شهید و از خانواده‌های شهدای ساکن در تهران ۹۰ وصیت‌نامه مکتوب (۵۵ مورد از شهدای دفاع مقدس، ۳۵ مورد از شهدای مدافع حرم) شهدایی که در تهران زندگی می‌کردند، با شیوه نمونه‌گیری در دسترس انتخاب شده و مورد تجزیه و تحلیل کمی و کیفی قرار گرفته است. یافته‌ها نشان می‌دهد که از نظر کمی در وصایای شهدای دفاع مقدس و شهدای مدافع حرم به‌طور کلی ۲۴ کد یا مضمون اصلی استخراج شده که با توجه به فراوانی تکرار آن‌ها در وصایای شهدای دفاع مقدس ۸۲۰ کد و در وصایای شهدای مدافع حرم ۴۰۴ کد استخراج شده است. به لحاظ کیفی و محتوایی نیز مضامین به‌دست آمده از ارزش‌های اجتماعی یک دسته‌بندی پنج‌موردی ارائه شده است که عبارت است از: (۱) ارزش‌های فرد محور، (۲) ارزش‌های خانواده محور و (۳) ارزش‌های جامعه محور، (۴) ارزش‌های مدیریت محور و (۵) ارزش‌های دین محور. اولویت بار ارزش‌های دینی بوده و سایر ارزش‌های شهدا در پرتو ارزش‌های دینی قابل تفسیر است.

واژگان کلیدی:

شهدای دفاع مقدس، شهدای مدافع حرم، ارزش‌های اجتماعی، اجتماع محور، فرد محور، خانواده محور، دین محور

^۱ گروه جامعه‌شناسی، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران. bedi.shad41@yahoo.com

^۲ گروه جامعه‌شناسی، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران (نویسنده مسئول) مرکز rozakarampour@yahoo.com

^۳ گروه مردم‌شناسی، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران. baseridon@yahoo.com

۱- مقدمه و بیان مسأله

۱-۱- مقدمه موضوع

جنگ تحمیلی (هشت‌ساله) تجلی دفاع قهرمانانه مردم ایران از میهن و کشور و ارزش‌های انقلاب بود. ارزش‌هایی چون درس ایستادگی، استقامت، گذشت، خودسازی، ایثار، مقاومت، ولایت‌پذیری، عزت، استقلال و آزادی را هدف قرارداد و زمینه‌ساز گفتمان ادبیات پایداری و دفاع برای نسل امروز و آینده شد.

کسانی که در جنگ تحمیلی جانشان را تقدیم جامعه کردند در دفاع از یک سری ارزش‌ها بود. ارزش‌هایی که تداوم ارزش‌های انقلاب اسلامی است. یعنی کسانی که در انقلاب مشارکت داشتند، چه آن‌هایی که شهید شدند و چه کسانی که انقلاب را به ثمر رساندند هدفشان دفاع از ارزش‌های جامعه بود. این ارزش‌ها ابعاد مختلفی را در برمی‌گیرد که می‌توان در دودسته کلی طبقه‌بندی کرد. یکی ارزش‌های معنوی و دینی و آن جهانی و دیگری ارزش‌های این جهانی. هدف این مقاله تأکید بر ارزش‌های این جهانی است. هرچند ارزش‌های این جهانی شهدا در پرتو ارزش‌های معنوی و آن جهانی شکل گرفته است اما به‌طور مشخص تأکید ما بر بازشناسی معنایی ارزش‌های اجتماعی است.

۱-۲- ضرورت موضوع

آگاهی از اندیشه‌ها و دیدگاه‌های شهدا درباره جامعه در قالب پیام‌هایی که در وصایای شهدا وجود دارد می‌تواند افراد جامعه را با اهداف والای آنان آشنا و تصویری از جامعه مطلوب را برای آن‌ها به نمایش بگذارد. وصیت‌نامه‌ها یا همان یادگارها و آثار به‌ظاهر دنیوی شهدا منبع اصلی برای معرفت‌شناسی مقاومت و دفاع نسلی است که برای ارزش‌هایشان جان و خود را فدا کردند. وصیت‌نامه‌ها، نوشته‌ها یا این مکتوبات دل‌نوشته‌هایی هستند که مستقیماً از عمق باطن معنوی و ایمان آنان برآمد و البته تنها به‌واسطه برگه‌ای کاغذ بیان شده‌اند و این کلمات و جملات به یادگار مانده از شهدا به گوهرهایی گران‌بها تبدیل شده‌اند که می‌توانند نشانگر فضای روحی و روانی شهدا و دغدغه‌های فکری و اخلاقی، اجتماعی، خانوادگی و سیاسی آنان و در کل حال و هوایی معنوی جبهه‌ها باشد؛ وصایای گران‌قدر شهدا شامل پیام‌هایی هستند که برای مخاطبان خاص دارای نشانه‌های ویژه‌ای است.

کنکاش و واکاوی در مفاهیم زیبا و عارفانه فرهنگی، اجتماعی و سیاسی وصایای شهدا در برهه‌های مختلف می‌تواند به فهم ما از معانی و مضامین مدنظر آن‌ها کمک کند. زیرا اگرچه

به لحاظ زمانی فاصله زیادی از پایان جنگ نمی‌گذرد ولی به نظر می‌رسد که جامعه ما در حال حاضر از ارزش‌های حاکم آن زمان بسیار فاصله گرفته است. «یکی از راه‌هایی که می‌تواند از این فاصله بکاهد یادآوری دوباره همان ارزش‌ها و باورهاست که زمانی جامعه بدان اعتقاد راسخ داشت. بخشی از آن ارزش‌ها و باورها را می‌توان در اسناد مکتوب جنگ، مکتوبات و نامه‌های رزمندگانی یافت که در جنگ شرکت داشته‌اند» (اورعی، ۱۳۸۵).

۱-۳- اهمیت موضوع

تجربه جنگ و حماسه عظیم مقاومت مردم در وصایای شهدا اثری عمیق به‌جا گذاشت و تغییرات ژرف و همه‌جانب‌های را به وجود آورد که زمینه‌ساز پدید آمدن ادبیاتی خاص با عنوان ادبیات پایداری یا ادبیات دفاع مقدس گردید. مکتوبات شامل (وصیت‌نامه‌ها، دل‌نوشته‌ها، وصایا و...) نوشته‌هایی هستند که مستقیماً از رزمندگان به یادگار مانده که می‌توانند نشانگر فضای روحی و فکری، اخلاقی، اجتماعی، سیاسی، ارزشی و خانوادگی آن‌ها و دوران حیات و زیستی آن‌ها باشد.

مکتوبات شهدا بهترین و معتبرترین اسناد موجود است که بیانگر اندیشه‌ها و دغدغه‌های شهدا بوده و به‌واسطه تحلیل محتوای آن‌ها می‌توان به دسته‌بندی منطقی اندیشه‌ها و نوع نگرش و دغدغه‌های آنان دست یافت. این مکتوبات حاوی نکات و مطالب ارزشمندی است که از خلال آن‌ها می‌توان ضمن استخراج ارزش‌ها و باورهای شهدا، دیدگاه‌های آن‌ها را در آینده پژوهی مخاطرات و تهدیدهای اجتماعی و سیاسی انقلاب و نظام اسلامی احصاء نمود. هشت سال دفاع مقدس و حماسه‌آفرینی رزمندگان اسلام موجب خلق و احیای ارزش‌های سیاسی، اجتماعی و فرهنگی شده است که می‌توان از آن به‌عنوان فرهنگ مقاومت، پایداری و ایثار نام برد که در این دوران حاضر بی‌نظیر بوده است. تحلیل مکتوبات‌های شهدا به‌عنوان آخرین دست‌نوشته پیش از شهادت به‌عنوان متونی قابل‌اعتنا هستند که می‌توانند به لحاظ جامعه‌شناختی و از منظر مفاهیم مختلف جامعه‌شناختی مورد تحلیل‌های جامعه‌شناختی قرار گیرد.

بعد دیگر اهمیت این پژوهش ضرورت نگاه جامعه‌شناختی جنگ و جامعه‌شناسی سیاسی و اجتماعی در تحلیل محتوای آثار و ارزش‌های دفاع مقدس است تا ابعاد شهادت و جلوه‌های ایثار با رویکرد جامعه‌شناختی تبیین گردد. ضرورت پرداختن بازخوانی و تحلیل محتوای این مکتوبات ارزشمند؛ مقایسه وصایای شهدای ۸ سال دفاع مقدس و شهدای مدافع حرم است.

در حقیقت با مقایسه و تحلیل محتوای این آثار مکتوبات ارزشمند می‌توان به شعارها، اهداف و دغدغه‌های شهدا در دو دوره زمانی کاملاً متفاوت پی برد و نقاط مشترک یا تفاوت آن‌ها را آشکار نمود.

واکاوی مفاهیم ارزشمند بیانات آن‌ها از طریق وصایا، خاطرات و دل نوشته‌ها و تحلیل محتوای این اسناد می‌تواند منبعی غنی برای درک اندیشه‌ها و احساسات مبارزان و مدافعان و رزمندگان ۸ سال دفاع مقدس باشد. لذا به کمک تحلیل محتوا کیفی و مضمون این اسناد، مدارک و مستندات باقی‌مانده بر اساس واژگان و مفاهیم بکار رفته می‌تواند انجام گیرد. منظور از تحلیل محتوا، بررسی شیوه‌ی معنای مفاهیم بکار رفته است و شرح و تحلیل ویژگی‌های خاص مفاهیمی که بتوانند معنای ارزش‌های اجتماعی در دیدگاه‌ها و نگرش‌های شهدا بازنمایی کنند.

تحلیل مفهومی، تحلیل مضمونی و واکاوی مکتوبات شهدا می‌تواند لایه‌های پنهانی اندیشه و تفکرات شهدای جنگ تحمیلی و باورها و دیدگاه‌های رزمندگان ایرانی را بر اساس یک روش علمی تبیین و بازنمایی کند. مطالعه حاضر در راستای تحقق این امر صورت می‌پذیرد و در پی آن است که با واکاوی گزاره‌ها و مفاهیم به‌کاررفته توسط شهدا و با مقایسه وصایای شهدای جنگ تحمیلی و شهدای مدافع حرم در دهه حاضر (۹۰) به تحلیل و تبیین مفاهیم اجتماعی در بین مکتوبات شهدای دو برهه از زمان بپردازد.

۱-۴- مسأله اصلی

مهم‌ترین دغدغه محقق و اولویت پژوهشی پاسخ‌گویی به پرسش‌های زیر است: نخست) ویژگی‌های شهدا چگونه توصیف می‌گردد؟ دوم) ابعاد اقتصادی، اجتماعی و سیاسی در هریک از برهه از زمان‌ها چگونه ارزیابی می‌گردد؟ سوم) شهدای دفاع مقدس و شهدای مدافع حرم در مکتوبات (وصایای) خود بر کدام مفاهیم و ارزش‌های سیاسی - اجتماعی تأکید داشته‌اند؟ چهارم) با توجه به فاصله بیش از دو دهه میان جنگ‌ها به لحاظ زمانی هم‌چنین فاصله مکانی جنگ‌ها از یکدیگر معنای ارزش‌های اجتماعی حاوی چه وجه اشتراک و افتراق در دو دوره مذکور است؟

نحوه سازمان‌دهی مقاله

در این مقاله ابتدا ادبیات نظری موضوع و پیشینه تحقیق به‌منظور یافتن مهم‌ترین مفاهیم و گزاره‌های نظری مرتبط با تحلیل مضمون وصایای شهدای دفاع مقدس و شهدای مدافع

حرم و فراهم کردن امکان مقایسه یافته‌های تحقیقات پیشین با یافته‌های این تحقیق و پوشش کاستی‌های مطالعات قبلی موردبررسی قرار گرفته است. سپس روش‌شناسی تحقیق در بخش بعدی موردبحث قرار گرفته و بعد از آن یافته‌های تحقیق ارائه شده است. نتیجه‌گیری و پیشنهادها مطالعه آخرین بخش را تشکیل می‌دهد.

۲- ادبیات موضوع و پیشینه

۲-۱- ادبیات نظری

به اعتقاد اووه فلیک، تحقیق کیفی مثل تحقیق کمی نیست که در آن فرضیه‌های را از ادبیات موجود استخراج و بعداً آن‌ها را آزمون کنیم. در تحقیق کیفی از اطلاعات و بصیرت‌های مأخوذ از ادبیات موجود به‌منزله دانش زمینه‌ای استفاده می‌شود تا در بستر این ادبیات به مشاهدات و گزاره‌های تحقیق نظر کنیم (فلیک، ۱۳۹۱: ۶۵). بنابراین، در بازشناسی معنا و مفهوم وصایا و توصیه‌های مکتوب شهدا می‌توان از مفاهیم و گزاره‌های موجود در رویکردهای مختلف نظری استفاده کرد.

یکی از توجهات ویژه تأکید بر وصایای شهدا در نظر گرفتن توصیه‌های سیاسی و اجتماعی آنان است. وصیت‌نامه‌های شهدا شامل توصیه‌ها و سفارش‌های اجتماعی، فرهنگی، سیاسی و گاه ذر قالب مناجات با خدا است که موردتوجه مخاطب قرار می‌گیرد. این وصایا از جمله مکاتباتی هستند که می‌توان از چشم‌اندازهای گوناگون موردتوجه قرار گیرد و مطابق با نوع نظرگاه انتخابی به تحلیل معنا و مفهوم آن‌ها پرداخت.

از این رو تحلیل و تبیین معنایی و مفهومی رویکرد سیاسی و اجتماعی شهدا به پشتوانه نظریه‌های مطرح جامعه‌شناختی و تأیید نظر و اندیشه‌های متفکران اجتماعی داخلی صورت گرفته است. مطابق با این اندیشه وصایای شهدا دارای لایه‌های درونی و پنهانی است که بایست بر اساس روش منطقی و با اتکا به نظریه‌های علمی، تحلیل و تبیین گردد.

در میان جامعه‌شناسان مختلفی که هستند نظریات امیل دورکیم، روکیچ، مرتون و ماکس وبر به‌خوبی می‌توانند در استخراج معانی و مضامین مستتر در مکتوبات شهدا به ما کمک کنند. دورکیم معتقد است وقتی فرد دارای حس همبستگی و انسجام قوی نسبت به یک گروه باشد، او ارزش‌ها و هنجارهای گروه را از آن خود می‌داند، او میان منافع خود و گروه، تمایزی قائل نمی‌شود. چنین فردی در آرزوی فدا کردن و قربانی کردن زندگی‌اش به خاطر اهداف گروه خواهد بود، به‌ویژه اگر شرایط بحرانی و جنگ در پیش باشد. فرد مجاهد در

جنگ با تأیید طرح ارزش‌های مشترک نوع همبستگی اجتماعی خود را با حضور در جنگ تأیید می‌کند و برای حفظ و تداوم این ارزش‌های مشترک حاضر به فداکاری از نوع گذشتن از جان خویش است. در این رویکرد جنگ دارای کارکرد است. کارکردهای مهم، ارزش‌ها را تعیین یا ایجاد معیارهایی می‌داند که به مثابه راهنمای رفتار عمل می‌کنند و اساس قضاوت افراد را در خصوص رفتارهایشان تشکیل می‌دهند. وی ارزش‌هایی را که به شیوه‌های رفتاری اشاره دارند، ارزش‌های ابزاری و آن ارزش‌ها را که بر حالت‌های غایی تأکید دارند، ارزش‌های غایی می‌نامد (آزادی، برابری، صلح جهانی، آرامش درونی). اینکه مرکزیت بیشتر ارزش‌های غایی از اهمیت بیشتری برخوردارند (ظهیری، ۱۳۸۸).

روکیچ نیز از پیروان مکتب کارکردگرای است و ارزش‌ها و هنجارهای اجتماعی را موجب همبستگی اجتماعی می‌داند. او معتقد است برای حفظ همبستگی اجتماعی در زمان جنگ، عده‌ای پایبندی خود را برای حفظ آن حتی با تقدیم جان خویش نشان می‌دهند (همان، ۱۳۸۸). مرتن با همین رویکرد کارکردهای جامعه را به دودسته آشکار و پنهان تقسیم می‌کند. و بیان می‌کند اهداف و ارزش‌ها، خوبی‌ها و بدی‌ها در ساختار فرهنگ و قوانین و هنجارها، باید‌ها و نبایدها در ساختار اجتماعی جای دارد و شهادت‌طلبی آنگاه که مورد پذیرش و در جهت اهداف و هنجارهای اکثریت باشد مطلوب است (همان، ۱۳۸۸).

وبر نیز به نیات و انگیزه‌های افراد در انجام کنش‌ها اشاره و معتقد است اشخاص نسبت به واقعیت‌ها برداشت‌های متفاوت و مخصوص به خود دارند و طبعاً همه آن‌ها نمی‌تواند صحیح باشد، لذا در موضوعی چون شهادت‌طلبی، نه برداشت ما، بلکه انگیزه و نیت شهادت‌طلب (کنشگر) است که اهمیت می‌یابد و الا از دید دیگر افراد ممکن است یک نفر شهید باشد یا نباشد. نکته حائز اهمیت در این زمینه این که کنش شهیدان همیشه صرفاً معطوف به ارزش نیست و هدف را نیز در برمی‌گیرد (عبداللهی، ۱۳۸۱: ۱۳۷). کنش شهدا در طول تاریخ جنگ ایران و عراق، بار ارزشی دارد اما فارغ از هدف نیست. زیرا اهداف، ابزار و شیوه‌های مناسب داشته و علاوه بر تکلیف، نتیجه را هم مدنظر داشته است. وبر معتقد است در عالم نمی‌توان یک کنش خالص پیدا نمود، اما در دوره‌های مختلف تاریخی در بعضی از جوامع می‌توان یکی از چهار سنخ کنشی را بیشتر مشاهده نمود. وبر کنش عقلانی معطوف به هدف را مختص جوامع صنعتی با رهبران دموکراتیک و کنش عقلانی معطوف به ارزش را مختص

جوامع دینی با رهبران کاریزماتیک می‌داند (همان، ۱۳۸۱). لذا کنش شهادت‌طلبی را می‌توان در سنخ کنش‌های معطوف به ارزش دانست که انگیزه کنشگر برای ادای تکلیف و علاقه به ارزش‌هایی است که او خود را به آن متعهد می‌داند. این تعهد ممکن است دینی، اجتماعی یا اخلاقی باشد، بنابراین کنشگر با توجه به اصول و اعتقاد خود فقط به دنبال نتیجه و سودمندی عمل نیست بلکه او می‌خواهد به تکلیف خود عمل کند.

از نظر نظریه‌پردازانی که مطرح شد شهادت به‌عنوان یک باور و اعتقاد دینی و مذهبی است و به‌عنوان یک عامل مهم و اساسی، نقش بسزایی در تفکرات و اندیشه‌های شهدا داشته و دارد (ادیبی سده، ۱۳۹۱). احساسات حول مفاهیمی حقیقت‌نمایی و سامان پیدا می‌کند که با ساختارهای سیاسی و اجتماعی جامعه مطابقت دارد و در قالب کلمات و جملات در متون کتبی یا وصیت‌نامه شهدا جلوه پیدا می‌کند. با در نظر گرفتن پاسداری از حریم دین اسلام و احیای آن و در ادامه تداوم انقلاب، ضرورت ملی محسوب می‌شود.

در این باره، اندیشه متفکران اسلامی چون دکتر شریعتی، شهید مطهری و آیت‌الله خامنه‌ای مهم یاد می‌شود. دکتر شریعتی فلسفه شهید و شهادت را آگاهانه می‌داند که در هر دوره تاریخی، به شکلی در تفکر مسلمانان بروز پیدا کرده است و معتقد است که شهید نشان می‌دهد و می‌آموزد و پیام می‌دهد که در برابر ظلم و ستم، سکوت نمی‌کند. وی اشاره می‌کند: ای کسانی که می‌پندارید: «توانستن از جهاد معاف می‌کند»، و ای کسانی که می‌گویید: «پیروزی بر خصم هنگامی تحقق دارد که بر خصم غلبه شود»، نه! شهید انسانی است که در عصر نتوانستن و غلبه نیافتن، با مرگ خویش بر دشمن پیروز می‌شود و اگر دشمنش را نمی‌کشد، رسوا می‌کند».

شریعتی با بکار بردن مفهوم «قلب تاریخ» برای شهید وجود شهید و شهادت را عاملی برای حرکت جامعه به سوی تعالی دانسته و تنها راه جلوگیری از رکود جامعه و امت اسلامی به‌ویژه در دوران غیبت که مردم از وجود مستقیم امام و ولی بی‌بهره هستند را وجود پارامتر شهادت دانسته و مغفول ماندن این ویژگی را دلیلی برای مرگ تدریجی جامعه اسلامی برشمرده است (شریعتی، ۱۳۶۱).

شهید مطهری شهادت را در ارزش آن، حماسه‌آفرینی شهید، تقدس شهادت، هدف شهادت و قداست آن می‌داند. اندیشه شهید و شهادت دارای چنان قداستی است که شهید تمام هستی خود را فدا می‌کند و تنها شهید است که دارای لیاقت است و جهاد تنها معیاری است

که صداقت مسلمان با آن سنجیده می‌شود. راز این تفکر در قیامی چون عاشورا است و راز بقاء امام حسین (ع) این است که نهضتش از طرفی منطقی است، بعد عقلی دارد و از ناحیه منطق حمایت می‌شود و از طرف دیگر در عمق احساسات و عواطف راه یافته است. و شهید این راز را با حفظ نقش شهادت در جامعه ایفا می‌کند. رابطه میان شهید با جامعه‌اش دو رابطه است یکی رابطه‌اش با مردمی که اگر زنده و باقی بود از وجودش بهره‌مند می‌شدند و فعلاً از فیض وجودش محروم مانده‌اند و دیگر رابطه‌اش با کسانی که زمینه فساد و تباهی را فراهم کرده‌اند و شهید به مبارزه با آن‌ها برخاسته و رد دست آن‌ها شهید شده است (مطهری، ۱۳۶۵: ۶۸). تفکر شهادت از نگاه مطهری دارای منطق است منطقی است آمیخته با منطق عشق از یک طرف و منطق اصلاح و مصلح از طرف دیگر منطق شهید، منطق دمیدن روح به اندام مرده ارزش‌های انسانی است. منطق حماسه‌آفرینی است. منطق دورنگری بلکه بسیار دورنگری همراه با مسئولیت است. مسئولیتی که در حال حاضر در ارزش‌های اصیل جامعه وجود دارد. رهبر انقلاب معتقدند درس ایثار و شهادت بایست در جامعه حفظ شود و هرگز نبایست به فراموشی سپرد شود.

در این تحقیق تلاش شده است تا با اتکا به مباحث و مفاهیم نظری فوق به لایه‌های معنایی زیرین وصایای شهدا دست پیدا کرده و از این طریق جایگاه معنایی مهم‌ترین ارزش‌های اجتماعی در این وصایای بازشناسی شود.

۲-۲- پیشینه پژوهش

تحقیقات زیادی درباره تحلیل محتوای وصایای شهدای کشور انجام شده است. در اینجا از یک طرف سعی شده است تا نگاهی اجمالی به کارهای انجام شده صورت گیرد و سپس مهم‌ترین تفاوت تحقیق حاضر با تحقیقات پیشین مورد تأکید قرار می‌گیرد. از این طریق می‌توان نشان داد که مطالعه کنونی نه تنها متفاوت از مطالعات پیشین است بلکه تلاش دارد بخشی از کاستی‌های آن‌ها را جبران کند تا بدین ترتیب تصویر جامع‌تری از وصایای شهدای کشور نشان داده شود.

همان‌طور که در جدول بالا ملاحظه می‌شود تمامی پژوهش‌ها و تحقیقاتی که در ارتباط با موضوع بررسی وصایای شهدا به یک بعد از وصایای شهدا (فرهنگ شهادت، روحیه شهادت‌طلبی، وجه تربیتی و ...) پرداختند و در ارتباط با وصایای شهدای جنگ ۸ ساله ایران و عراق مورد ارزیابی قرار گرفتند. اما در تحقیق حاضر؛ که آن را از دیگر تحقیقات متفاوت

می‌نماید بررسی وصایای شهدا در دو برهه زمانی جنگ ۸ ساله (دهه شصت) و جنگ با داعش (دهه نود) با تأکید بر مفاهیم و ارزش‌های اجتماعی است. که از این طریق می‌توان به شباهت‌ها، تفاوت‌ها و مقایسه آن‌ها دست پیدا کرد.

جدول ۶ خلاصه پیشینه تجربی تحقیق

عنوان تحقیق	متغیرهای تحقیق	یافته‌ها و نتایج
اورعی (۱۳۸۵) روش کیفی - تحلیل مضمون	جبهه - جنگ - ارزش‌ها- آثار فرهنگی - امور سیاسی -	مضامین مطرح‌شده در وصایا و آثار فرهنگی به ترتیب بیشترین حجم، امور سیاسی، فرهنگی و اجتماعی است که ۶۴۲۱ مورد ترغیب و ۱۶۵۵ مورد تحذیر مطرح‌شده است. تصاویر داده‌شده از جبهه و جنگ به ترتیب بیشترین حجم مطلب عبارت است از تصاویر دفاعی، حق طلبانه در یک نگاه تاریخی، سلوک عرفانی و عبادی.
عرب نژاد (۱۳۸۶) تحلیل محتوا	عوامل فردی - فعالیت‌های فردی - زمینه هنری - زمینه فرهنگی - سابقه مبارزاتی - شغل در جبهه -	۱- شهدا آگاه و اهل قلم بوده‌اند و به وصیت‌نامه اهمیت داده‌اند. ۲- استفاده از آیه، در ابتدا وصیت‌نامه نشان می‌دهد که رزمندگان با قرآن مأنوس بودند در عین اینکه روحیه مبارزی داشتند، از روحی آرام نیز برخوردار بودند توجه و توصیه شهدا به صبر، جهاد، شهادت و تقوا آشکارکننده‌ی اهمیت و توجه این‌ها به این موضوعات در کنار هم است.
شاعری (۱۳۸۶) تحلیل محتوا	شهادت‌طلبی - دانش آموزان - خودخواهی - دگر خواهی - خودپاری - عشق به خدا - حق طلبی - زیبا گرایی - میل به جاودانگی -	برای متغیر اول عشق به خدا پیروی از دین و قرآن اطاعت از ولایت و برای متغیر دوم وطن‌دوستی، دفاع از انقلاب و نوع‌دوستی و برای متغیر خودپایی عدم وابستگی به دنیا، احساس تکلیف زیبایی گرایی، حق طلبی و میل به جاودانگی است. متغیر خداخواهی بیشترین امتیاز را در بین متغیرها و مقوله اطاعت از ولایت بیشترین امتیاز را از مقولات تحقیق کسب کرده‌اند.
معنای (۱۳۸۶) کمی - کیفی	فرهنگ شهادت - فرهنگ اجباری - پوشش‌های فرهنگی - مبارزه و شهادت - احکام قرآنی -	شهادت دارای ویژگی‌هایی است: فرهنگ عام ولی خاص است - فرهنگ ثابت ولی متغیر است - فرهنگ اجباری ولی اختیاری است/ کارکردهای فرهنگ شهادت / فرهنگ شهادت متأثر از پوشش‌های فرهنگی (فرهنگ پذیر، فرهنگ یابی تغییرات اجتماعی و هویت فرهنگی) به عبارت دیگر خصوصیات فرهنگ را داراست یعنی دچار تغییرات می‌شود از هویت جامعه نشأت گرفته و متأثر می‌شود، پذیرفتنی، آموختنی و تدریجی

<p>نیز است. هدف شهادت و آمال شهیدان تحقق «عدل الهی»، «تحقق اسلام»، «قوت دادن به اسلام»، «شرف اسلام»، «احیاء ارزش‌های معنوی»، «عزت دین» و در یک کلام اعتلای حق بود.</p>		
<p>هر وصیت‌نامه از اجزای اصلی و فرعی تشکیل شده که آیات و احادیث پیرامون شهادت و جهاد و طلب بخشش و مغفرت و درود و سلام بر خالق هستی، پیامبران و امام راحل (ره) و شهیدان و اهداف مبارزه و سفارش به بستگان از اجزای اصلی تشکیل دهنده وصیت‌نامه‌ی شهدا است.</p>	<p>شهادت - جهاد و طلب بخشش - اهداف مبارزه - بخشش و مغفرت</p>	<p>دهستانی (۱۳۸۷) روش کمی - تحلیل محتوا</p>
<p>شهدا به فریضه نماز تأکید زیادی داشتند، مخصوصاً به نماز جمعه و جماعت. همچنین آن‌ها از بین پیامدهای دعا و تلاوت قرآن، بیشترین تأکید را به پیامدهای سیاسی و اجتماعی و اخلاقی نماز داشته‌اند. همچنین نتایج نشان داد که به نسبت مقوله‌های دیگر، به ذکر گفتن اشاره کمتری شده است. مشخص شد فریضه روزه در نظر آنان بسیار مهم بوده و به آن تأکید زیادی داشته‌اند. تعیین میزان تأکید در گروه‌های متولدین سال‌های مختلف نیز بررسی شده است.</p>	<p>شهدا - نماز - ذکر - دعا و قران - روزه -</p>	<p>فراهانی (۱۳۹۰) سیاسی - اجتماعی روش کمی - تحلیل محتوا</p>
<p>۱- اهداف و استراتژیهای دشمن، مشکلات جمهوری اسلامی و سایر عوامل موثر در وقوع جنگ ۲- آغاز تحول و شکل‌گیری روند جدید با تأسی از فرهنگ ایثار و شهادت ۳- نقش فرهنگ ایثار و شهادت در مدیریت دفاع مقدس ۴- نقش عوامل فرهنگی و معنوی در مدیریتی دفاع مقدس ۵- نقش فرهنگ ایثار و شهادت در دستاوردها، آثار و پیامدهای دفاع مقدس دسته بندی گردید .</p>	<p>دفاع مقدس - شهادت - نقش فرهنگی و معنوی - ایثار و شهادت - دستاوردها و آثار و پیامدهای دفاع مقدس</p>	<p>شیران (۱۳۹۲) کیفی - پدیدارشناسی</p>
<p>شهادت در فرهنگ اسلامی، از قداست و نورانیت خاصی برخوردار است زیرا فرد ، آگاهانه تمامی هستی خود را در راه هدف مقدس فدا می کند. شهدا آینه تمام نمای راز حیات هستند، لذا آشنایی با توصیه های این عزیزان می تواند ما را هم چنان در خط اسلام نگه دارد. دشمنان اسلامی در صدد هستند که با تبلیغات منفی و هزینه های فراوان، آثار و برکات دفاع مقدس را از بین ملت ایران پاک کنند لذا هر کاری که با این هدف</p>	<p>نگرش شهدا - عبادت ، تقوا - صبر و پایداری - والدین - جوانان و مردم - ایثار - شهادت و دفاع</p>	<p>رستمی راوی (۱۳۹۲) تحلیل محتوا</p>

مغرضانه دشمن مبارزه کند، مقدس و ارزشمند می‌باشد.		
در تبیین دیدگاه شهدا، اهداف، روش‌ها، شاخص‌ها، ابعاد، وسایل و امکانات تربیتی مستخرج از وصیت‌نامه‌ها در مقایسه با مکتب تربیتی اسلام، مفاهیم لازم برای دستیابی به اهداف مورد نظر، ابزار و امکاناتی از قبیل مربی و محتوای تربیتی نیاز است. به طور کلی در تبیین دیدگاه تربیتی شهدا، اهداف، روش‌ها، شاخص‌ها، ابعاد، وسایل و امکانات تربیتی مستخرج از وصیت‌نامه‌ها در مقایسه با مکتب تربیتی اسلام، مفاهیم لازم را برای نتیجه‌گیری و تفسیر فراهم نموده است.	تربیت - تربیت اسلامی - تربیت شهدا -	امیریان (۱۳۹۳) کیفی - تحلیل محتوا
با به کارگیری شیوه‌هایی نظیر ایجاد شناخت در دانشجویان، ارتقاء سطح آگاهی دانشجویان نسبت به باورهای دینی و ارزشهای اسلامی، شناسایی و معرفی موانع بازدارنده ترویج فرهنگ شهادت، معرفی اندیشه‌ها و آرمانهای شهدا، بهره‌گیری از متون عرفانی دربردارنده فرهنگ شهادت، معرفی و شناخت شاخصه‌های اصلی فرهنگ شهادت، افزایش دانایی معلمان عزیز نسبت به فرهنگ ایثار و دیگر روش‌های کاربردی، می‌توان به این مقصود دست یافت.	فرهنگ ایثار و شهادت - هویت و حیات اجتماعی و سیاسی - پایبندی و احترام به ارزش -	شاهرخی (۱۳۹۵) کمی - تحلیل محتوا
فرهنگ ایثار و شهادت به عنوان فرهنگ غنی مبتنی بر تعالیم تشیع به عنوان سرمایه اجتماعی مشتمل بر مولفه‌های رفتار جمعی مثبتی است که موجب انسجام، تقویت روحیه مشارکت و همکاری و ایجاد و رشد شبکه‌های انسانی می‌شود که مصادیق و شواهد زیادی از آن را می‌توان درباره آزادگان در سخت‌ترین شرایط در اردوگاه‌های دشمن بیان کرد. از جمله این مولفه‌ها که موجد سرمایه اجتماعی هستند، عبارتند از: ارشاد، حسن سلوک و اخوت ایمانی از طریق رشد شاخصه‌های سرمایه اجتماعی.	فرهنگ ایثار و شهادت - فرهنگ سیاسی تشیع - حماسه عاشورای حسینی - ایثار و شهادت. آثار دفاع مقدس - ارشاد - حسن سلوک - اخوت ایمانی -	کاظمی و همکاران (۱۳۹۵) به مثابه سرمایه اجتماعی کیفی

۳- روش تحقیق

در این مطالعه به منظور تجزیه و تحلیل و واکاوی وصایای شهدای دفاع مقدس و شهدای مدافع حرم - از ابزارهای چهارگانه‌ی تکنیک تحلیل مضمون بهره برده‌ایم. روش تحلیل مضمون به عنوان یکی از روش‌های تحلیل داده‌های پژوهش کیفی شناخته می‌شود. این روش مبتنی بر رویکرد استقرایی است که با طبقه‌بندی داده‌های متنی و الگویابی درون‌دادها و برون‌دادها به نوعی سنخ‌شناسی تحلیلی دست می‌یابد. در پژوهش حاضر، داده‌های مربوطه بر مبنای مراحل شش‌گانه‌ی تحلیل مضمون به شرح زیر تحلیل شدند:

۱. آشنایی با داده‌ها: همه‌ی داده‌های مرتبط با موضوع، مطالعه و بازخوانی شدند و ایده‌های اولیه شکل گرفتند.
۲. تولید کدهای اولیه: ویژگی‌های مورد توجه داده‌ها به طور سیستماتیک در کل مجموعه داده‌ها کدگذاری و داده‌های مربوط به هر کد گردآوری شدند.
۳. جستجوی مضامین: کدها به مضامین بالقوه، تبدیل و تمام اطلاعات مربوط به آن مضامین گردآوری شدند. نتیجه‌ی انجام این مرحله از تحلیل، دستیابی به مضامین پایه یا اصلی بود.
۴. مرور مضامین: بررسی رابطه مضامین با یکدیگر و کل مجموعه مضامین و ایجاد «شبکه مضامین». نتیجه‌ی این مرحله بر مبنای دیدگاه طبقه‌بندی مضامین پایه و تشکیل مضامین سازمان‌دهنده و سپس قرار دادن آن‌ها در ذیل مضمون فراگیر بود.
۵. تعریف و نام‌گذاری مضامین: در این مرحله، مضامین بدست آمده، تجزیه و تحلیل و به صورت مستمر پالایش شدند و مشخص‌ترین عنوان برای هر مضمون انتخاب شد (آتراید - استرلینگ، ۳۸۵: ۲۰۰۱).

۳-۱. جامعه آماری و شیوه نمونه‌گیری

جامعه آماری عبارت است از وصایای و مکتوبات به جا مانده از شهدای جنگ. شهدای جنگ تحمیلی در حدود ۲۱۳ هزار و ۲۵۵ نفر بوده‌اند، که شامل ۱۵۵۰۸۱ در درگیری مستقیم با دشمن و ۱۵۱۵۴ نفر در حملات دشمن به شهرها و ۱۱۸۱۴ نفر در حوادث متفرقه و سایر موارد ۹۸۸۹ نفر بوده است.

از بین کلیه وصایای «شهدای دفاع مقدس» و «مدافع حرم» با توجه به آثار موجود در کتابخانه بنیاد شهید و از خانواده‌های شهدا در تهران بدست آمد که از میان آن‌ها ۹۰ وصیت نامه مکتوب (۵۵مورد از شهدای دفاع مقدس، ۳۵ مورد از شهدای مدافع حرم)

شهادتی که در تهران زندگی کردند، انتخاب شد، با توجه به این امر، شیوه نمونه‌گیری؛ از نوع نمونه در دسترس بود.

۳-۲. مراحل انجام و به کارگیری روش

در مجموع؛ در فرایند تحلیل مضمون، با توجه به اهداف و سوالات تحقیق حاضر از روش‌های تحلیلی متداول استفاده شده است. این روش‌ها به عنوان روش‌های کاربردی مناسب در تحلیل مضمون مطرح می‌شوند. این روش‌ها در نرم‌افزارهای رایانه‌ای تحقیق کیفی همچون مکس کیودا تعبیه شده است.

«مضمون» یا «تم» ویژگی تکراری و متمایزی در متن است که نشان‌دهنده‌ی اطلاعات مهمی درباره داده‌ها و درک خاصی در رابطه با سوالات پژوهش و الگویی است که در مجموعه‌ای از داده‌ها یافت شده و به توصیف سازمان‌دهی مشاهدات و تفسیر جنبه‌هایی از پدیده می‌پردازد. مفهوم تم دارای معانی چندگانه است و ایجاد تم شیوه‌ای است که مضامین و معانی اساسی را در مقوله‌ها با هم مرتبط می‌سازد. پولیت وهانگلر (۱۹۹۱)، تم را یک اصل تکراری ایجاد شده در درون مقوله‌ها یا گسست میان مقوله‌ها می‌داند. تم که به پرسش «چگونه» است پاسخ می‌دهد. رشته‌ای از معانی برجسته، واحدهای معانی فشرده، رمزها یا مقوله‌ها بر اساس سطوح تفسیری است (خنیفر - مسلمی، ۱۳۹۷: ۵۴).

مضمون‌ها نیز دارای انواعی است که بنا بر اساس شناخت، بر اساس ماهیت، بر اساس سلسله مراتب، بر اساس جایگاه بر اساس قابلیت مشاهده، بر اساس منشاء شناسایی، بر اساس نقش بر اساس تثبیت موقعیت طبقه‌بندی می‌شوند. (عابدی، جعفری وهمکاران، ۱۳۹۰).

۴- یافته‌های تحقیق

در این بخش ابتدا یافته‌های کمی حاصل از کدگذاری داده‌ها و سپس یافته‌های حاصل از مراحل مختلف تحلیل مضمون ارائه شده است.

در جدول زیر کدهای استخراج شده از وصایای شهدا ارائه شده است. همانطور که مشاهده می‌شود در وصایای شهدای دفاع مقدس و شهدای مدافع حرم به طور کلی ۲۴ کد یا مضمون اصلی استخراج شده که با توجه به فراوانی تکرار آن‌ها در وصایای شهدای دفاع مقدس ۸۲۰ کد و در وصایای شهدای مدافع حرم ۴۰۴ کد استخراج شده است.

در وصایای شهدای دفاع مقدس مفهوم خانواده با ۱۱۶ فراوانی بیشترین تکرار را داشته است. پس از آن مفاهیمی مانند همسر، فرزند، خواهر و برادر و خویشاوندان که همگی به نوعی با مفهوم خانواده مرتبط هستند به ترتیب با ۹۵، ۸۳، ۷۵ و ۷۱ بیشترین تکرار را داشته‌اند.

مفاهیم مرتبط با خانواده در وصایای شهدای مدافع حرم نیز بیشترین فراوانی را دارند. به طوری که خانواده با ۴۷ فراوانی در صدر مفاهیم قرار دارد. همسر، فرزند، خواهر و برادر و خویشاوندان نیز به ترتیب ۳۷، ۳۵، ۳۱ و ۳۰ بار تکرار شده اند.

بعد از خانواده و اعضای آن مفاهیمی که بیشترین تکرار را داشته‌اند عبارتند از «اتحاد و انسجام» با ۶۳ مورد تکرار و احساس مسولیت با ۵۲ مورد. در وصایای شهدای حرم نیز اتحاد و انسجام با ۲۸ فراوانی و احساس مسولیت با ۲۵ مورد بعد از خانواده و مفاهیم مرتبط با آن در صدر کدهای استخراج شده قرار دارند.

جدول ۷ مضامین مربوط به مفهوم اجتماعی وصایای شهدا به تفکیک فراوانی

وصایای شهدای مدافع حرم			وصایای شهدای دفاع مقدس		
فراوانی کد	مضامین سازمان‌دهنده	کد	فراوانی کد	مضامین سازمان‌دهنده	کد
۴۷	خانواده	۱	۱۱۶	خانواده	۱
۳۷	همسر	۲	۹۵	همسر	۲
۳۵	فرزند	۳	۸۳	فرزند	۳
۳۱	خواهر و برادر	۴	۷۵	خواهر و برادر	۴
۳۰	خویشاوندان، اطرافیان و...	۵	۷۱	خویشاوندان، اطرافیان و...	۵
۲۸	اتحاد و انسجام	۶	۶۳	اتحاد و انسجام	۶
۲۵	احساس مسولیت	۷	۵۲	احساس مسولیت	۷
۲۳	تواضع	۸	۴۸	تواضع	۸
۲۲	هوشیاری	۹	۴۱	هوشیاری	۹
۲۱	زنان	۱۰	۳۵	زنان	۱۰
۱۹	مستضعفان و محرومان	۱۱	۱۷	مستضعفان و محرومان	۱۱
۱۷	عدالت	۱۲	۱۶	عدالت	۱۲
۱۰	ادای تکلیف	۱۳	۱۶	ادای تکلیف	۱۳
۹	ادای دین	۱۴	۱۵	ادای دین	۱۴
۸	جوانان	۱۵	۱۳	جوانان	۱۵
۷	صداقت	۱۶	۱۱	صداقت	۱۶
۷	عفت	۱۷	۱۰	عفت	۱۷
۶	خدمت به جامعه و مردم	۱۸	۹	خدمت به جامعه و مردم	۱۸
۵	خوش خلقی	۱۹	۸	خوش خلقی	۱۹
۵	تجلیل از انسان	۲۰	۸	تجلیل از انسان	۲۰
۴	تبعیض	۲۱	۶	تبعیض	۲۱
۳	سوادآموزی	۲۲	۵	سوادآموزی	۲۲
۳	همنشینی با افراد شایسته	۲۳	۴	همنشینی با افراد شایسته	۲۳
۲	پرهیز از اتلاف وقت	۲۴	۳	پرهیز از اتلاف وقت	۲۴
۴۰۴	جمع کل کدگذاری‌ها		۸۲۰	جمع کل کدگذاری‌ها	

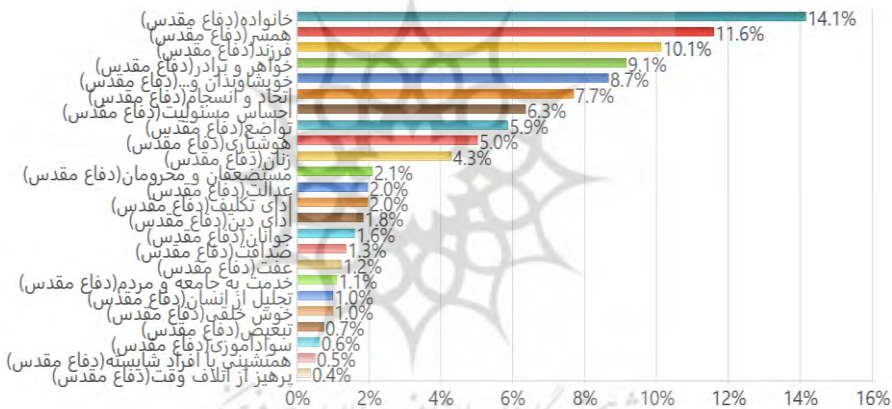

هم‌چنین، در وصایای شهادت‌های دفاع مقدس مفاهیم پرهیز از اتلاف وقت (۳ مورد)، هم‌نشینی با افراد شایسته (۴ مورد)، سوادآموزی (۵ مورد)، تبعیض (۶ مورد) و تجلیل از انسان (۸ مورد) در انتهای جدول و با کمترین فراوانی قرار گرفته‌اند.

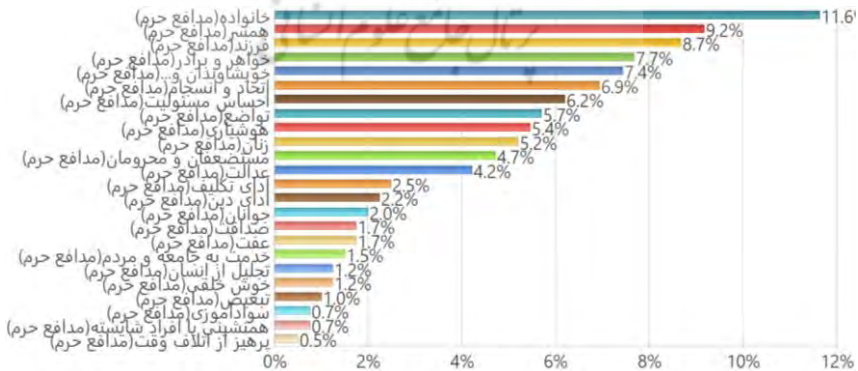
فراوانی این مفاهیم در وصایای شهادت‌های مدافع حرم به ترتیب پرهیز از اتلاف وقت (۲ مورد)، هم‌نشینی با افراد شایسته (۳ مورد)، سوادآموزی (۳ مورد)، تبعیض (۴ مورد) و تجلیل از انسان (۵ مورد) است.

در دو نمودار زیر درصد هر مفهوم از کل مفاهیم در وصایای شهدا آمده است. مفهوم خانواده در گروه شهادت‌های دفاع مقدس ۱۴،۱ درصد و در گروه شهادت‌های مدافع حرم ۱۱،۶ درصد از کل مفاهیم استخراج شده را به خود اختصاص داده‌اند. درصد هر یک مفاهیم دیگر نیز در نمودارها مشخص است.

نمودار ۱ مضامین اجتماعی برگرفته از وصایای شهادت‌های دفاع مقدس

نمودار ۲ مضامین اجتماعی برگرفته از وصایای شهادت‌های مدافع حرم

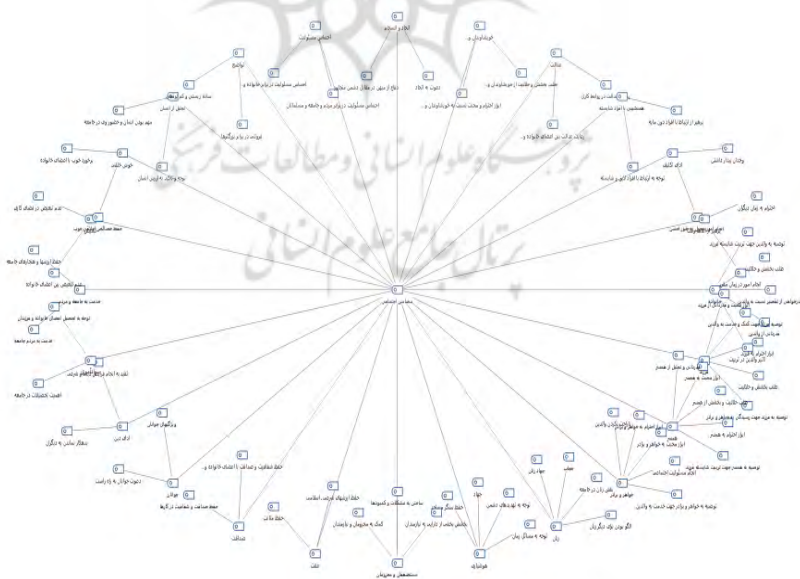

شبکه‌ی مضامین

مضامین شناخته شده، منبع اصلی تشکیل شبکه‌های مضامین هستند. مضامین بدست آمده از متن در گروه‌های مشابه و منسجمی طبقه‌بندی شدند. تصمیم‌گیری درباره‌ی نحوه‌ی طبقه‌بندی مضامین، براساس محتوا صورت گرفت. دقت محقق بر آن بود که مضامین تحت هر شبکه، به تعداد مناسب و درباره‌ی موضوع مشابهی باشد. و در صورت تنوع و تعدد مضامین، چند طبقه تشکیل گردد. هر طبقه از مضامین، به مضمون فراگیر متمایزی منجر گردید که مضامین پایه و سازمان‌دهنده‌ی مجزایی، آن را پشتیبانی می‌کند. به طور کلی، از آنجا که طبق دیدگاه براون و کلارک (۲۰۰۶)، قاعده‌ی خاصی درباره‌ی تعداد مضامین تشکیل دهنده‌ی شبکه وجود ندارد، محقق با توجه به تناسب مفهوم مضامین با موضوع پژوهش، طبقه‌بندی را اجرا نموده است. شبکه مضامین بدست آمده ابزاری برای تحلیل قرار گرفتند. این شبکه‌ها به محقق کمک کرد تا به درک عمیق‌تری از معانی متون دست یابد و بتواند الگوهای آن‌ها (داده‌ها) را تشریح کند.

همان‌گونه که ذکر شد، وصیت‌نامه‌های بدست آمده با استفاده از نرم‌افزار مکس کیودا کدگذاری و مضمون‌یابی شدند. شبکه‌ی مضامین به دست آمده در این مرحله، در نمودار زیر نشان داده شده است. در این شبکه‌ها، ارتباط بین مضامین پایه با مضامین سازمان‌دهنده و مضمون فراگیر مشخص شده است.

نمودار ۳ شبکه مضامین اجتماعی براساس تحلیل وصایای شهدا با استفاده از نرم افزار مکس کیودا

تحلیل مقایسه‌ای تحلیل مضمون / مقایسه‌ی مضامین

یکی دیگر از روش‌هایی که همراه با تحلیل مضمون به کار می‌رود، تحلیل مقایسه‌ای است. با این روش، داده‌های بدست آمده از منابع مختلف، با یکدیگر مقایسه می‌شود تا شباهت‌ها و تفاوت‌ها، شناخته شود. در تحلیل وصایای برگرفته از شهادت دفاع مقدس و شهادت مدافع حرم نیز همراه با تحلیل مضمون، به منظور پی‌بردن به شباهت و یا تفاوت مضامین وصایا بهره برده شد. نتایج این تحلیل مقایسه‌ای در نمودارهای زیر آمده است.

نمودار ۴ تحلیل مقایسه‌ای مضامین اجتماعی مستخرج از وصایای شهادت دفاع مقدس

مضامین اجتماعی مستخرج از وصایای شهادت دفاع مقدس	شهادت	مدافع حرم	جوانان	انزلی	اراک	عزاد	فست	آرما	هلو	کربلا	سنت	نوا	احسا	باجر	خوی	خدا	قرن	شم	خاوا	
مضامین اجتماعی مستخرج از وصایای شهادت دفاع مقدس																				
برهنگر از انقلاب و شهادت دفاع مقدس		1							1				1		2	1				
شهیدان با اقرار شهادت دفاع مقدس						1	1					2	2		2	3		1	1	
سوداگران و شهادت دفاع مقدس																1	1	1	2	
انضباط دفاع مقدس			1							1					1	2	1	2	1	
تحلیل از اسکان دفاع مقدس									2	1	2				1	2	1	2	1	
خوشنویسان و شهادت دفاع مقدس		1						1	1	1					1	1	2	3	5	
خدمت به جامعه و مردم دفاع مقدس														2						
عفت دفاع مقدس					1			3						2	1	1	1	3	1	
صداقت دفاع مقدس			1						1					2	1	1	1	1	3	
جوانان دفاع مقدس																				
انزلی و شهادت دفاع مقدس				1				2	2	1		1		1	2	1		2	4	
انزلی تکلیف دفاع مقدس										4		2	3	4	2	3	4	1	2	6
عادت‌ها و شهادت دفاع مقدس										2	2	3	1	2	3	1		2	2	4
مستضعفان و محرومان دفاع مقدس										2	2	1	1	2	2	1		4	8	
رئیسان دفاع مقدس		2	1	3	1			1		5	3	2	9	6	20	2	5	8		
فوتوسازان دفاع مقدس		1	1	1				1		5	5	4	4	5	2	2	1	2	9	
جوانان دفاع مقدس			2							3	4		1		2		2	12		
احساس مسئولیت دفاع مقدس										2	3	1	2	4	1		5	6	2	10
انزلی و شهادت دفاع مقدس				2				1	3	2	9	5		5	9	2	1	5	17	
خوشنویسان و شهادت دفاع مقدس		1		1	1	1		1	4	1	2	6	2	2	6	9	8	5	8	10
خوهران و برادران دفاع مقدس				1	1	1		1	4	1	20	2		2	2	8	1	12	18	
فرزند دفاع مقدس		1	1	2	1	1		1	2	1	2	2	1	2	1	5	1	12	14	
فلسفیان دفاع مقدس			2	3	3			2	2	2	4	5	2	2	1	5	8	12	12	36
خانوادگان دفاع مقدس		2	1	5	1	3		4	6	4	8	9	9	12	10	17	10	18	14	36

نمودار ۵ تحلیل مقایسه‌ای مضامین اجتماعی مستخرج از وصایای شهدای مدافع حرم

مضامین اجتماعی مستخرج از وصایای شهدای مدافع حرم	برگزاری از دفاع و مبارزه در جری	فصلبندی از رفتار شهیدان و شهیدان	سویا و تقوی در جری	تعمیرات و جری	احاطه از شهیدان و جری	خوشی در جری	دفاع به جامعه و فرزندان و جری	عفتان و جری	صفتان و جری	جوانان و جری	انگاز و شهیدان و جری	انگاز و شهیدان و جری	صفتان و جری	تعمیرات و فرزندان و جری	ریاضت و جری	فصلبندی از شهیدان و جری	تواضع و جری	انگاز و شهیدان و جری	انگاز و شهیدان و جری	جوانان و جری	خوشی در جری	فرزندان و جری	فصلبندی از شهیدان و جری	جوانان و جری	
برگزاری از دفاع و مبارزه در جری	1																								
فصلبندی از رفتار شهیدان و شهیدان		1																							
سویا و تقوی در جری			1																						
تعمیرات و جری				1																					
احاطه از شهیدان و جری					1																				
خوشی در جری						1																			
دفاع به جامعه و فرزندان و جری							1																		
عفتان و جری								1																	
صفتان و جری									1																
جوانان و جری										1															
انگاز و شهیدان و جری											1														
انگاز و شهیدان و جری												1													
صفتان و جری													1												
تعمیرات و فرزندان و جری														1											
ریاضت و جری															1										
فصلبندی از شهیدان و جری																1									
تواضع و جری																	1								
انگاز و شهیدان و جری																		1							
انگاز و شهیدان و جری																			1						
جوانان و جری																				1					
خوشی در جری																					1				
فرزندان و جری																						1			
فصلبندی از شهیدان و جری																							1		
جوانان و جری																								1	

مطابق با نمودارهای فوق از نتایج تحلیل مقایسه‌ای مضمون اجتماعی وصایا چنین برآمد که؛ بیشترین پوشش داده‌ای مضمون اجتماعی وصایای شهدای دفاع مقدس بین مضمون خانواده با مضمون همسر مشاهده شده است. در مقایسه؛ بیشترین پوشش داده‌ای مضمون اجتماعی وصایای شهدای مدافع حرم بین مضمون فرزند با مضمون همسر مشاهده شده است.

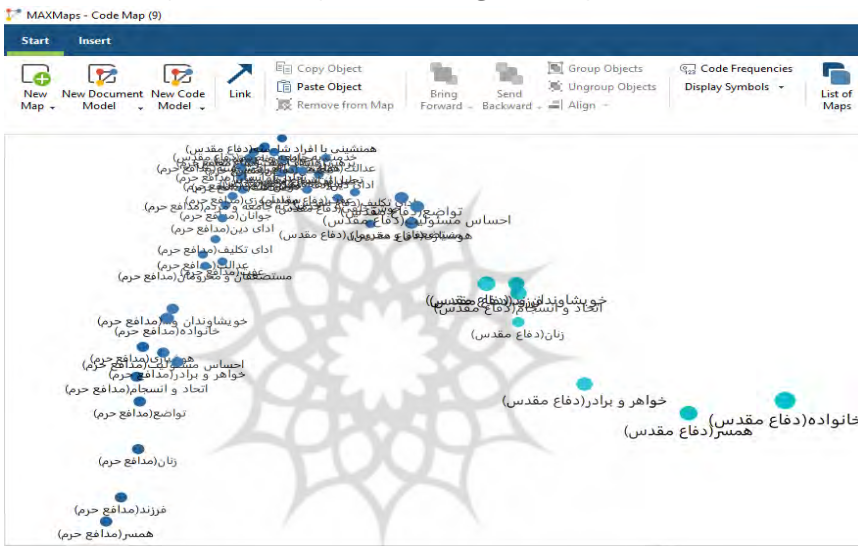
طراحی و تحلیل الگوی مضامین اجتماعی وصایای شهدا

گفتیم که طبق دیدگاه آتراید - استرلینگ (۲۰۰۱)، استنباط از شبکه مضامین، برای تبیین مضامین، مفاهیم، الگوها و یا ساختارهای برجسته‌ی بدست آمده از متن داده‌ها استفاده می‌شود. هدف از این کار، بررسی مجدد سوالات پژوهش است تا با بحث و بررسی الگوهای بدست آمده از تشریح متن، به سوالات اصلی پژوهش پاسخ داده شود. با توجه به روابط بین مضامین و شبکه مضامین، محقق به طراحی الگو و ساختار اجتماعی شهدای دفاع مقدس و شهدای مدافع حرم اقدام کرده است.

همان‌طور که در نمودار زیر مشاهده می‌شود، در الگوی اجتماعی شهادت‌های دفاع مقدس، مضمون «خانواده» و «همسر» به عنوان ورودی الگوی ایفای نقش می‌کند. و هدف نهایی در اندیشه اجتماعی این شهدا، «خدمت به مردم و جامعه» و «همنشینی با افراد شایسته» تعریف شده است. در الگوی اجتماعی شهادت‌های مدافع حرم، مضمون «همسر» و «فرزند» به عنوان ورودی الگوی ایفای نقش می‌کنند. و هدف نهایی در اندیشه اجتماعی این شهدا نیز مضمون «خدمت به مردم و جامعه» و «همنشینی با افراد شایسته» تعریف شده است.

نمودار ۶ الگوی مضامین اجتماعی مستخرج از وصایای شهادت‌های دفاع مقدس و شهادت‌های مدافع حرم مبتنی بر تحلیل مضمون و شبکه مضامین

هم‌چنین، از بررسی مقایسه‌ای مضامین اجتماعی بین دو گروه از وصایای شهادت‌های دفاع مقدس و شهادت‌های مدافع حرم چنین استنباط می‌شود که علیرغم وجود تفاوت بین پوشش داده‌ای مضامین در بین دو گروه مذکور، هم‌پوشانی بین اکثر مضامین اجتماعی مشاهده می‌شود.

به‌طور کلی می‌توان از نظر ارزش‌های انعکاس یافته در وصایای شهدا یک دسته بندی پنج موردی ارائه کرد:

- ۱) ارزش‌های فرد محور، ۲) ارزش‌های خانواده محور و ۳) ارزش‌های جامعه محور، ۴) ارزش‌های مدیریت محور و ۵) ارزش‌های دین محور

شکل ۱ الگو یا ساختار اندیشه اجتماعی شهدای دفاع مقدس مبتنی بر تحلیل مضمون

شکل ۲ الگو یا ساختار اندیشه اجتماعی شهدای مدافع حرم مبتنی بر تحلیل مضمون

۵- بحث، نتیجه‌گیری و پیشنهادها

۵-۱- بحث

در این مقاله به تجزیه و تحلیل داده‌های بدست آمده از وصایای ۹۰ شهید شامل (۵۵ وصیت‌نامه از شهدای دفاع مقدس) و (۳۵ وصیت‌نامه از شهدای مدافع حرم)، در دو بازه‌ی زمانی، دهه ۶۰ با عنوان دفاع مقدس، و دهه ۹۰ با عنوان مدافعان حرم، به روش تحلیل مضمون پرداخته شد. هدف از این مطالعه بازشناسی جایگاه معنایی ارزش‌های اجتماعی در وصایای این شهدا بود. به طور کلی ارزش‌های اجتماعی دارای معنای خاصی در وصیت‌نامه شهدا بوده و از اهمیت و ارزشمندی ویژه‌ای برخوردارند. همان‌طور که نشان داده شد این ارزش‌ها در پنج دسته (۱) ارزش‌های فرد محور، (۲) ارزش‌های خانواده محور و (۳) ارزش‌های جامعه محور، (۴) ارزش‌های مدیریت محور و (۵) ارزش‌های دین محور قابل تقسیم است.

در مقایسه با تحقیق اورعی نتایج مطالعه حاضر بیشتر کیفی و مضمونی است زیرا رویکرد اصلی پژوهش اورعی برخلاف روش انتخابی آن کمی است. یافته‌های عرب نژاد نیز بیشتر ناظر بر ارزش‌های دینی است و محتوای و جایگاه اجتماعی معنای ارزش‌های شهدا را مورد توجه قرار نداده است. برای نمونه توجه و توصیه شهدا به صبر، جهاد، شهادت و تقوا آشکار کننده‌ی ارزش‌های دینی در وصایای شهدا است.

شاعری نیز برخلاف محتوای اجتماعی وصایای شهدا بیشتر ویژگی‌های دینی و روان شناختی را مورد توجه قرار داده است. وی متغیرهایی مانند خود خواهی، دگر خواهی، خودیاری، عشق به خدا، حق طلبی، زیبا گرایی، میل به جاودانگی را مورد بررسی قرار داده است.

مطالعه فراهانی نیز به دنبال تعیین ارزش‌های دینی شهدا و پیامدهای سیاسی و اجتماعی این ارزش‌ها از نگاه شهدا بوده است اما خود ارزش‌های سیاسی و اجتماعی را مورد واکاوی قرار نداده است. برای نمونه نشان داده است که شهدا از بین پیامدهای دعا و تلاوت قرآن، بیشترین تأکید را به پیامدهای سیاسی و اجتماعی و اخلاقی نماز داشته‌اند. رستمی راوی نیز صرفاً بر خود مفهوم شهادت به عنوان یک ارزش دینی در وصایای شهدا تأکید کرده است. امیریان یک موضوع خاص، تربیت را در وصیت‌نامه‌های شهدا واکاوی کرده و آن را با مکتب تربیتی اسلام مقایسه کرده است.

همان‌طور که مشاهده می‌شود تفاوت اصلی تحقیق حاضر با تحقیقات پیشین در این است که رویکرد مطالعه کنونی بیشتر جامعه شناختی است تا مطالعات قبلو همچنین نگاه جامع

تری به ارزش های اجتماعی شهدا دارد. بعلاوه، نقطه قوت اصلی مطالعه حاضر در مقایسه معنای ارزش های اجتماعی در دو گروه از شهدا در دو مقطع زمانی کاملاً متفاوت است.

۵-۲- نتیجه گیری

در تحلیل ساختار اندیشه اجتماعی شهدا بر اساس متون مکتوبات آن‌ها به کنش محور بودن شهدا در زندگی اجتماعی خویش، پی می‌بریم. بدین مفهوم که شهدا بر اساس بینش و گرایش آگاهانه، کنشگران اجتماعی‌اند. بازنمایی کنشگران اجتماعی نیز با عناوینی چون فعال سازی و منفعل سازی مطرح می‌شود، بر این اساس، زمانی که شهید در مقام کنشگر اجتماعی به عنوان نیرویی فعال و پویا در کنش اجتماعی بازنمایی شود، فعال سازی رخ داده و آنگاه که این کنشگر متحمل اثر یک کنش می‌شود، منفعل سازی صورت گرفته است. مثلاً؛ شهدا در متن وصیت‌نامه‌ها، آنجا که سخن از احترام و تکریم «خانواده»، «والدین»، «همسر»، «خویشاوندان» و... می‌زنند، یا جایی که از «احترام به مردم»، «کمک به محرومان جامعه» سخن به زبان می‌آورند، درواقع، کنشی فعال دارند. و زمانی که از «هم‌نشینی با افراد صالح» حرف می‌زنند درواقع، اثری را می‌پذیرند و رفتار منفعلانه دارند. در تمام متون موردبررسی، سیر اندیشگانی اجتماعی از نوع مشارکتی است که زمینه‌ی فرهنگ ایثار و شهادت را در فضای اجتماعی ایران اسلامی فراهم آورده است.

شهدا در نقشه‌ی راهی که برای زندگی اجتماعی خود ترسیم نمودند، پاسداری از حقوق افراد جامعه، نیک کرداری و احترام و تکریم در روابط با خانواده، خویشاوندان و دیگر انسان‌ها و کمک به مردم و جامعه و به‌طور کلی کمک و خدمت به هم‌نوع را سرلوحه قرار دادند. این شهدا، با این بینش که همه بنده‌ی خدا هستیم و او خالق ماست و هیچ‌کس بر دیگری برتری و امتیازی ندارد، بذر عشق و محبت را دل آحاد مردم کاشتند و آن‌ها را مجذوب خود و اسلام نمودند. شهدا با توجه به مضامین برگرفته از وصیت‌نامه‌های آن‌ها، بر این باور بودند که نباید به دیده‌ی حقارت به هیچ‌کس بنگریم، حتی کسی که با پوشش و لباس نامناسب در جامعه ظاهر می‌شود و تظاهر به گناه می‌کند را باید در دل دوست داشته باشیم چراکه او نیز بنده‌ی خداست. نشانه‌های محبوبیت این شهدا در حضور بی‌نظیر مردم در دوران جنگ تحمیلی که دوران غم و اندوه و نگرانی و ترس مردم ایران بود، دیده‌شده است و در دوران معاصر محبوبیت شهدای مدافع حرم را در حضور پرشور مردم به‌ویژه جوانان در مراسم‌های وداع و تشییع پیکر آن‌ها می‌توان ناظر و شاهد بود. در تشییع پیکر شهدای مدافع حرم، نوجوانان و جوانان با بغضی مقدس در سینه شعار دادند که هریک از آن‌ها «شهید باقری».

«شهید صابری» و شهیدان دیگر خواهند بود. یعنی آگاهانه مکتب این شهدا و مکتب مبارزه با دشمنان اسلام و حمایت از مستضعفان و محرومان را انتخاب کردند.

در برآیند الگوی اندیشه‌ی اجتماعی شهدا که مبتنی بر شبکه مضامین مبتنی مستخرج از وصیت‌نامه‌های آنان است، به عنصر هم‌نشینی با افراد شایسته برمی‌خوریم که اشاره به انتخاب راه زندگی با توجه به اثرپذیری از معاشران در جامعه دارد. این شهدا شالوده‌ی زندگی اجتماعی را در دین‌محور بودن انسان قرار دادند. و با توجه خاص به قرآن کریم - که اثرگذاری هم‌نشینی را پذیرفته است - مکتب و عقاید اجتماعی خویش را برگزیده‌اند. اندیشه‌ی اجتماعی شهدا بر این استوار بوده و است که اسلام اهمیت فراوانی برای هم‌نشینی و هم‌نشینان قائل است و آثار آن‌ها بر شخصیت و رفتار فرد، منزلت اجتماعی و حتی زندگی او در این جهان و سرنوشتش در جهان آخرت، بسیار تعیین‌کننده و مهم می‌داند، بر این اساس، دستاورد اندیشگانی اجتماعی شهدا، انتخاب آگاهانه راه با اعتقاد به خدا و ایمان کامل به معاد ترسیم‌شده و غایت این اندیشه همواره در راه هم‌نشینی با صالحان و خدمت به خلق خدا تعریف‌شده و می‌شود. بنابراین، مردمی بودن و عشق به مردم و جامعه در مکتب شهیدان محوریت اندیشه اجتماعی آن‌ها را در برمی‌گیرد.

ارزش‌های اجتماعی دیگری نیز در وصایای شهدای هر دو دوره قابل رصد و پیگیری است که در طول تجزیه و تحلیل داده‌ها نشان داده شد. با این حال ارزش‌های اجتماعی در وصایای شهدا در مرحله اول معطوف به خانواده و ارزش و جایگاه آن در کشور ما است. بخش قابل توجهی از ارزش‌های اجتماعی شهدا نیز معطوف به جامعه است و در نهایت بخشی نیز معطوف به خدا و آمیخته با ارزش‌های دینی است. واقعیت این است که تجزیه و تحلیل داده‌ها نشان می‌دهد که ارزش‌های اجتماعی در نزد شهدا همچون منظومه‌ای است که اجزا و عناصر آن در ارتباط منطقی و منظمی با یکدیگر قرار دارند. هیچ‌یک از این ارزش‌ها جدایی از دیگر ارزش‌های اجتماعی نیستند. اهمیت خانواده و ارزش‌های اجتماعی خانوادگی در پرتو نگاه و نگرش دینی شهدا به ارزش‌های خلاق و فردی قابل تفسیر است و ارزش‌هایی که معطوف به جامعه هستند نیز همین‌طور.

نکته نهایی اینکه نظام معنایی و ارزشی هر دو گروه، یعنی شهدای جنگ تحمیلی و شهدای مدافع حرم شبیه به هم است. همان ارزش‌هایی که برای شهدا در بیش از سه دهه گذشته مهم بود برای شهدای مدافع حرم نیز مهم بوده است. منظومه معنایی ارزش‌های اجتماعی در هر دو دوره شبیه به هم است. خانواده و ارزش‌های خانوادگی به همان اندازه شهدای دفاع مقدس برای شهدای مدافع حرم نیز مهم بوده است. اخلاق و ارزش‌های دینی به همان

صورتی که چراغ راه شهدای دفاع مقدس بوده راهنمای رفتار و نگرش شهدای مدافع حرم نیز هست.

این شباهت‌ها از آنجا ناشی می‌شود که از نظر زمان، شهدای دفاع مقدس متعلق به دهه شصت بودند در حالی که شهدای مدافع حرم بیشتر متعلق به دهه نود می‌باشند. این هر دو تاریخ به‌درستی زمان تأثیرگذاری اندیشه و عمل غرب بر شرق است. تنها با این تفاوت که در دهه شصت، این تأثیرگذاری با ابزارهای اما در عصر کنونی با ابزار تکنولوژیک و مجازی رخ می‌دهد.

بعلاوه، از نظر مکان، هم شهدای دفاع مقدس و هم شهدای مدافع حرم در وهله‌ی اول در شرق و سپس در فضای سیاسی، اجتماعی و فرهنگی ایران و خاورمیانه استنشق می‌کنند و بسیاری از مسائل ایران و خاورمیانه صرف‌نظر از اختلافات مبنی بر عصر بعد از انقلاب اسلامی ایران و تقریباً به فاصله‌ی سی سال از گذشت انقلاب، وجوه تشابه زیادی دارند.

همچنین، هر دو این شهدا، در زمره‌ی شخصیت‌های احیای تفکر دینی - اسلامی هستند که در مقابل پیشرفت‌های غرب و عقب‌ماندگی و ازهم‌گسیختگی مسلمانان واکنش نشان داده‌اند و سعی داشتند ابتدا علل آن را بررسی و سپس راه‌هایی را برای جلوگیری از نفوذ استکبار بر کشور ایران و کشورهای اسلامی تجویز کنند.

نکته دیگر اینکه هر دو توجه عمده‌ی خود را معطوف بر رفع استبداد، جهل و سلطه کرده‌اند. و هر دو این شهدا، به ارزش‌های جامعه‌ی اسلامی و امت اسلام همچون آزادی، برابری و مردم‌سالاری ارج نهاده، به سیاق سخن خود از آن دفاع کرده و آن‌ها را با اصول و ارزش‌های اسلامی سازگار می‌دانند.

۵-۳- پیشنهادها

به گواه بسیاری از کارشناسان انقلاب اسلامی ایران یک انقلاب فرهنگی و برای دفاع از ارزش‌هایی بود که ریشه در باورها و اعتقادات دینی چند صدساله و هزاران ساله مردمان این سرزمین دارد. ارزش‌هایی که با غرب‌گرایی کورکورانه رژیم پهلوی و انجام اصلاحات و تغییرات اجباری در حوزه‌های اقتصادی، سیاسی و به‌ویژه فرهنگی و اجتماعی مورد تاخت‌وتاز قرار گرفت. شهدا جزو آن دسته از انسان‌هایی بودن که بالاترین و ارزشمندترین داشته هر انسانی، یعنی جان خود را برای این ارزش‌ها تقدیم کردند. پیشنهاد می‌شود. در راستای زنده نگه‌داشتن گفتمان شهدا اقدامات عملی انجام شود. برای نمونه پیشنهاد می‌شود با

محوریت ارزش‌های شهدا در حوزه‌های مختلفی مانند سینما، تئاتر، کتاب و انواع محصولات چاپی تولید محتوا صورت گیرد. تاکنون این کار به شیوه‌های مختلف انجام شده است اما به تفکیک و با تمرکز بر ارزش‌های اجتماعی هرگونه تولید محتوایی باید متناسب با نسل‌های کنونی باشد. به‌ویژه سبک زندگی ترویجی باید علاوه بر محتوای اسلامی و تأکید بر ارزش‌های شهدا باسلیقه نوجوانان و کودکان امروز هم‌خوانی داشته باشد.

در مقابله با ترویج فردگرایی و ارزشمند دانستن زندگی فردی باید تولید محتوا و آموزش نسل جدید بر اساس ارزش‌های فرد محور شهدا صورت گیرد.

با توجه به افزایش سن ازدواج، افزایش تعداد افراد مجرد قطعی، افزایش آمار طلاق و سایر موارد ارزش‌های خانواده به‌شدت مورد تغییر و دگرگونی قرار گرفته است. با تکیه بر ارزش‌های خانواده محور شهدا باید برنامه‌هایی برای مقابله با این مسائل و آسیب‌های جدی نهاد خانواده ارائه و اجرا شود.

مشارکت و حضور مردم در امور جامعه یکی دیگر از نیازهای امروز است که می‌توان با توجه ویژه به ارزش‌های جامعه‌محور شهدا در راستای تحقق آن‌ها گام برداشت.

امروزه بسیاری از مشکلات کشور ناشی از ضعف مدیریتی است. شهدا در این مورد نیز ارزش‌های مدیریت محور مهمی را مورد تأکید قرار داده‌اند. جا دارد مدیران ما به این ارزش‌ها و توصیه‌های شهدا رجوع کرده و آن‌ها را سرلوحه کار خود قرار دهند.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

۶- منابع

۶-۱- منابع فارسی

الف- مقاله‌ها

- ۱) ادیبی سده، مهدی. (۱۳۹۱). جامعه شناسی جنگ و نیروهای نظامی. انتشارات سمت. چاپ یازدهم.
- ۲) امیریان، ابراهیم (۱۳۹۳) تحلیل وصیت نامه‌های شهدای استان کرمانشاه با تاکید بر آموزه‌های تربیتی، پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه ملایر، دانشکده علوم انسانی
- ۳) اورعی، غلامرضا (۱۳۸۵)، تحلیل محتوای وصایا و آثار فرهنگی شهدا، مشهد، بنیاد شهید انقلاب اسلامی مرکز سازمان مدیریت
- ۴) دهستانی (۱۳۸۷) تحلیل و بررسی محتوای وصیت نامه های شهیدان استان تهران سال ۱۳۵۹،
- ۵) رستمی راوی (۱۳۹۲) تحلیل محتوای وصیت نامه شهدای روحانی استان کرمان، پایان نامه کارشناسی ارشد، مدرسه علمی استان کرمان
- ۶) شاعری، محمدحسین. (۱۳۸۱). جامعه شناسی شهادت طلبی و انگیزه های شهیدان. تهران: نشر شاهد.
- ۷) شاهرخی (۱۳۹۵) «تبیین ضرورت و شیوه‌های کاربردی ترویج فرهنگ ایثار و شهادت در مراکز دانشگاهی»، دانشگاه بین المللی امام رضا علی السلام
- ۸) شریعتی، علی. (۱۳۶۱). حسین وارث آدم و بحثی راجع به شهید، تهران: نشر قلم.
- ۹) شیران ۱۳۹۲. پدیدارشناسی فرهنگ ایثار و شهادت در مدیریت هشت سال دفاع مقدس، پایان نامه کارشناسی ارشد مدیریت دولتی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد اصفهان (خوراسگان).
- ۱۰) ظهیری، هوشنگ. (۱۳۸۸). نگرش فرزندان شاهد و ایثارگر به فرهنگ شهادت. پژوهش نامه علوم اجتماعی، سال دوم، شماره اول.
- ۱۱) عرب نژاد (۱۳۸۶) بررسی خاستگاه اجتماعی شهدای شهرستان کرمان و تحلیل محتوای وصیتنامه ها، پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه آزاد واحد کرمان، دانشکده علوم تربیتی و روان شناسی
- ۱۲) فراهانی. (۱۳۸۵). روزنامه رسالت، ۱۳۸۵/۱۱/۱۸، شماره ۶۰۷۹، ص ۱۸، اندیشه سیاسی.

- (۱۳) فراهانی، حجت‌الله (۱۳۹۰)؛ «تحلیل محتوای وصیت‌نامه شهداء با تاکید بر نیایش (نماز، ذکر، دعا و قرآن) و پیامدهای شخصیتی، فرهنگی و سیاسی-اجتماعی»، بنیاد شهید و ایثارگران
- (۱۴) فلیک، اووه. (۱۳۹۰). درآمدی بر تحقیق کیفی. ترجمه هادی جلیلی، تهران: نشر نی، چاپ سوم.
- (۱۵) کاظمی، افسانه، غفاری هاشجین، زاهد، کشاورز شکری، عباس (۱۳۹۵) بررسی مولفه‌های جمعی فرهنگ ایثار و شهادت در خاطرات آزادگان دفاع مقدس به مثابه سرمایه اجتماعی، پاسداری فرهنگی انقلاب اسلامی سال ششم پاییز و زمستان ۱۳۹۵ شماره ۱۴
- (۱۶) مطهری، مرتضی. (۱۳۶۵). حماسه حسینی. تهران: انتشارات صدرا، جلد سوم.
- (۱۷) معدنی، سعید (۱۳۸۳)، «بررسی عوامل و موانع ترویج فرهنگ شهادت»، تهران، سازمان پژوهش‌های علمی و صنعتی ایران

18) Attride-Stirling, J. (2001). Thematic networks: An analytic tool for qualitative research. *Qualitative Research*, Vol.1, No.3, pp.385-405.

